

UYGUR YAZILI 'RAHATU'L-KULUB' KİTABI

. Dr. Kasımcan SADIKOV*

'Rahatu'l-kulub' ('Gönüllüler feragatı') Britiş Müzesinde bulunan Or. 8193 numaralı uygur yazılı mecmuanın 'Siracu'l-kulub', 'Mes'ele kitabı'ndan sonraki 3. eseridir. Elyazıyı 1432 tarihte Yazd şehrinde Mansur bahşi tarafınca yeniden elyazısı ile yazılmıştır¹.

Eser dini, felsefi-ahlaki anlamdadır. Onun adı önsözünde kayıd edilmiştir: *Bilgil-kim bir neçe hekayatlar 'Rahatu'l-kulub' kitabıdın ihtiyar qılıp bitidük.* Elyazının bir kaç yerinde - 'Siracu'l-kulub', 'Mes'ele kitabı', Harazmi'nin 'Muhabbatname' dastanlarından sonra onların yeniden yazılmış tarihi kayıd edilmiştir. Ama 'Rahatu'l-kulub'den sonra tarih bulunmuyor. Fakat kitabın adı zikir edilmektedir: *Katibu'l-faqir Mansur bahşi.*

Eserin türk dilindeki bir tek kopyası işbudur. Bu eserin yararılışına esas olan eser türk dilinde yazılmış mı idi veya yabancı başka bir dilden tercüme edilmiş mi idi belli değil. Eserde onun yabancı bir dilden tercüme edildiğine hiç bir işaret yoktur. Kitabın *Rahatu'l-kulub kitabıdın ihtiyar qılıp bitidük* diye yazdığına göre eser daha tam başka bir elyazmadan seçilerek yazılmış diye biliriz.

METNİN TEKNİK ÖZELLİKLERİ

Elyazı çok güzel işlenmiştir. Sayfa yüzünde üç yandan ikili haşiyeye çizilmiştir. Sayfanın ortasına uygur yazılı türkçe metin, 1. ve 2. haşiyeler arasında ise farsça metin eklenmiştir. Mecmuanın bazı eserlerine miniatür çizilmiştir. Bazı sayfalarında haşiyeler arasına nakşlar işlenmiş. Başka bir sayfalarda ise metin türlü jeometrik şekiller arasında bulunuyor. Seyfaların karşılıklı tarafları simmetriktir. Yani, bir sayfaya işlenmiş nakış veya yazılmış metin hangi tertibde olsa, karşı taraftaki sayfada da aynı şekilde geliyor. Böyle bir simmetrik sayfalar çok güzel bir tertibi ortaya çıkarıyor. Ama kitabın 'Rahatu'l-kulub' bulunan kısmı hiç süslenmemiştir, miniatürleri de yok. Eserin 1. sayfasına büyük harflerle 8 sıra, sonraki sayfalarına 16 sıra sağdan sola olarak uygur harflü metin yazılmıştır. Her sayfa etrafına farsça metin bitilmiş, ancak 'Rahatu'l-kulub' eserinin sonuna kadar ulaşmamıştır. Son sayfaları haşiyelerinin arası bomboş.

Uygur yazılı metin siyah renktedir, başlık ise bir az büyük şekilde kırmızı harflerle yazılmıştır. Yazı üslubü uygur harfinin çok güzel üslubüdür. Bu üslup mani,

* Şarkşinaslık Enstitüsü, Özbekisten.

burhan devresinde bitilmiş klasik yazı üslubünden farklıdır. Böyle bir üslubu Timüriler zamanında Yazd, Semerkant, Hirat şehrindeki okul mezunları (bahşılar) çok kullanmışlardır. V. Radlov yazının böyle bir üslubünü *Der mohammedanisch-ugurische Schrift charakter* diye adlandırmıştı².

Elyazının b sayfalarının altına, haşiyelerdeki farsça metinden sonra (farsça metni olmayan sayfalarda uygur harflarından sonra), işaret-söz - sonraki sayfa metninin birinci sözü yazılmıştır. Yine, a sayfalarının kenarlarında arapça rakamlarla yapraklar sıralanması belirtilmiştir. Ama bu sıralama elyazının şimdiki durumuna uygun gelmiyor. Mesela, şimdi 'Rahatu'l-kulub' eseri kitapta 136b- sayfadan başlıyor, ama o sıralamada 179b- sayfadan başlamaktadır³.

Yaprakların sağ kenarında fakat 'Rahatu'l-kulub' eserin sayfalarını sıralayan 1 den başlayan rakamlar da vardır. Ama, bu da daha önce kitabın parçalanmış olması sonradan başka bir kişi tarafınca yaprakların yeniden toplanarak, sıralama numarasına bakmadan konulmuş sanıyorum. Çünkü, bazı sayfalar bu sıralamaya uygun değildir. Bundan dolayı, metni kendi durumuna getirmek için çalışırken bu sıralama rakamlarını esas olarak kabul etmemek lazım.

Sayfalar doğru sıralanmasını bilmek için metnin anlamı, sayfaların süslenmesi (onların simmetrikliliği) ve sayfalar kenarındaki söz-işaretlere itibar etmek lazımdır.

ESERİN DÜZENİ

Eser önsöz ve 10 bölümden düzenlenmiştir. Önsöz Allaha hemd ve Peygamberimize salavatla başlar (*Alhamdu lillahi rabbil 'alamin mussalatu vas salamu 'ala hayri halqihî Muhammadin va alihi ajma'in*). Eseri yazmaktan yazarın amacı ve eserdeki konular hakkında önsözde böyle yazılmıştır: *Paygambarlarning maşayihlarning hikayatidin dağı Yaman şahrining maliki kelip Rasul alayhi salamdin sorgan suvallarnı dağı bir neçe faydalıp sözler-kim çin malikining qızı magrib malikining oğludin suval qılıp turur-barçanı jam' qılıp bitidük-kim oqıgan kişilerge faydalar bolsun dep bulgay-kim Haq ta'alaning tavfiqı birle tamam bitilgey inşa Allahu ta'ala*.

Eserin 1. bölümünde Çin sultanının kızı ve Batı şehzadesinin konuşması bulunuyor. Metne *suval* ve *javab* diye başlık yazılmış. Devamında diğerleri için ise boş yer bırakılmış, ama onun hepsini başka bir renkte yazmaya bahşının imkanı olmamış olabilir. Bölümün sonu *Tamam boldı çin malikining qızının suvalları* diye bitirilmiştir.

İkinci bölüm de sual-cevap şeklindedir. Bölüm başına *suval* ve *javab* diye başlık yazmak için yer bırakılmış, ama yazılmamış. Bu kısım *Luqman-i hakimdin sordılar-kim* diye başlıyor.

Üçüncü bölüm ise *Vahab ibnu Munfa atlıp sahaba (raziyallahu anhu) aytur-kim* diye başlıyor. Bunda Tavrid kitabından yigirme nakil getiriliyor.

Dördüncü bölümden Seyyidimiz Muhammed alayhissalam'ın öğüt-hadisleri yer almıştır. Bu bölüm *Rasul alayhhi salam aytur* diye başlıyor.

Beşinci bölüm *Ta'am yemak bayanı* diye adlanmış. Bu bölümde yemek yemeğin farzleri, sünnetleri ve adabları hakkında bahsediliyor.

Arastatalisi hakim aytur-kim diye başlanan altıncı bölüm göz ve beden sağlığı hakkındaki öğütlerden ibarettir.

Yedinci bölümün başı böylece: *Xalid Valid atlıp sahaba rivayat qılır-kim ...* İşbu bölümde Peygamberimizin Yaman maliklerinden biriyle yapan konuşma hakkındaki rivayeti okuyoruz.

Sekizinci bölüme *'Emiri Majnun atlıp sahaba amiril mo'minin naqlıdın* diye başlık verilmiştir.

Dokuzuncu bölüm *Yahyayi Ma'azi Razi atlıp maşayıhdın (rahmatullahi alayhi) sordılar-kim* diye başlıyor. Bu bölüm dolu değildir.

Onuncu bölümün baş kısmı düşmüş. Metin içinde bulunan *Yana Rasul alayhi salam aydı-kim* sözlerinden dolayı, bu bölümü 'Peygamber alayhissalam'ın söyledikleri' diye adlayabiliriz.

METNİN ASIL HALİNE GETİRİLMESİ

Elyazma eserin sonradan mukavelenmesi sırasında bazı yaprakların bırakıldığı, bazılarının ise yerleri değişmesi nedeniyle eseri asıl düzene sokmak zor olabilir. Kitab şimdiki durumda 182 yapraktan oluşmaktadır. 'Rahatu'l-kulub' onun 136b- sayfasından başlıyor. Önsöz ve 1 den 5. bölüme kadar düşüklük yoktur. Ama 6. 8. Ve 10. bölümlerin sayfaları karışmıştır.

Arastatalisi hakimin dedikleri bulunan 6. bölüm 149b. sayfadan başlıyor. Ama sonraki sayfa metni ona bağlı değil. Bunu 149b sayfanın sonudaki cümleleri sonraki sayfa metniyle bağlamada görmek mümkün: *Yana tört neme adamnı tandurust qılır / (150a) hamsuhbat törtünçi şavqatlıp dost.*

149b. sayfa metninin devamı elyazının başka bir yerinde bulunuyor. Yani 154a-154b sayfalaradadır. 154a. sayfadaki metnin başı böyledir: */ tört neme adamnı za'if şikasta qılır.* Bu 149b. sayfa sonundaki cümlelerin (*Yana tört neme adamnı tandurust qılır*) devamıdır.

154b. sayfadaki metin 150a. sayfadaki metne bağlıdır. 154b. sayfa sonunda bulunan cümleyi 150a. Sayfadaki cümleye.....

üçüncü yahşı / hamsuhbat törtünçü şavqatlıp dost.

Böylece bu bölüm asl durumuna geliyor.

Amiri Mecnun adlı sahabenin nakıllarından oluşan sekizinci bölüm 153b. sayfadan başlıyor. Ama bu sayfadaki metin sonradakisine uygun değildir. Bu sayfalardaki metinleri bir araya getirerek görmek mümkündür: *Halim ol turur-kim / (154a) tört neme adamı za 'if şikasta qılır.*

(Yukarıda 154a-154b sayfalar evvelgi bölüme çok uygun olduğu gösterilmişti. Onlal burda kereksiz.) Ama 153b. sayfa metninin devamını 155a-155b. sayfalarda buluyoruz. 155a. sayfa başındaki cümle böyledir: / *duşmandın öçini ala bilgey valekin 'avfu qılğay.* Bu cümle 153b. sayfa sonundaki cümle (*Halim ol turur-kim*)nin devamıdır.

153b. sayfanın aşağı kenarında işaret-sözde 155a. sayfa haşiyesindeki farsça metne uygundur. Bu da her iki sayfanın arka-arkaya gelmesini gösteriyor.

Böylece bu bölüm de asl haline geldi.

Yahya-i Ma'azi Razi adındaki maşayihin söylediklerine bağışlanan dokuzuncu bölüm 155b. sayfadan başlıyor. Ama bu bölümün sonu sonraki sayfa metnine uygun değildir. Onun devamı elyazının başka yerlerinde de bulunmuyor. Bence bu bölümün devamı kaybedilmiştir. Eserin son - onuncu bölümünü asl durumuna getirmek çok zordur. Onun baş kısmı yoktur. Önceki bölümden anlamıyla farklıdır. Metin anlamına göre, onu Muhammed Peygamber alayhissalam'ın söyleyen hadis-öğütlerine bağışlamışlar diyebiliriz.

Burada bir mühim şeye bakınız. 'Rahatu'l-kulub' eseri 159a. sayfada bitiyor. 156b. sayfadan itibaren Harazmi'nin 'Muhabbatname' eseri, nesri ve nezmi parçalar yer alıyor. Ama kitabın şu kısmı yapraklarının karışması biraz zorlukları ortaya koyuyor.

178b. sayfaya su altı dünyasını gösteren bir miniatür çizilmiştir. Ama bu sayfada uygur yazılı metin yoktur. Fakat etrafındaki farsça metin süslenmiş. Yaprığın arka yüzü - 178a. sayfada ise 'Muhabbatname' eserinin sonu yazılmıştır. Halen sayfadaki miniatür 'Muhabbatname' eserine ait değil. Yine 178b. sayfa sonraki 179a. sayfaya simmetrik değildir. Haşiyesinin süslenmesine itibar verirse olursa ona simmetrik haşiyeni 174a. sayfada görürüz. Ama bu sayfaların kenarlarındaki farsça metin söz-işaretleri bir-birine uygun değildir. Bundan dolayı, bu sayfaların biri ikincisinin devamı değildir diyebiliriz. Görünüyor ki, 'Muhabbatname' eseri biten sayfa arkasına çizilmiş miniatür belli olmayan esere bağışlanmıştır.

Elyazının 179a.-179b. ve 180a.-180b. sayfalarında adı belli olmayan nesri bir eser yerleşmiştir. Onun baş ve son kısımları düşmüştür. Bu eserde Muhammed alayhissalam'ın Mirac seferi hakkında söylenir. Elyazını inceleyenler bu eser parçasını elyazının baş kısmında bulunan 'Sıracu'l-kulub' eserinin Mirac bölümü diye

düşünmüşler⁴. Ama, tekid ediyoruzki, 'Siracu'l-kulub'un bize gelen kısımda Muhammed alayhissalam'ın Miraca seferi hakkındaki bölüm yoktur. Bundan dolayı, bu parça ondan alınmıştır demek mümkün değil. Bizce elyazıda yukarıdaki eserlerle birlikte 'Miracname' bölümü de olmuştur. Ama onun yaprakları tolu saklanmamış. Belki, 'Muhabbatname' eserinin sonu yerleşen sayfa arkasındaki miniatür de şu esere bağışlanmış.

Elyazının 174a.-174b. sayfalarındaki nezmi eser arasında nesri metin bulunmuyor. Bu metnin anlamı 'Mirac-name' eserine de, kitab başında yer alan 'Siracu'l-kulub'un rivayetlerine de uygun değildir. Bu parçanın baş kısmı hiç bir sayfaya doğru gelmiyor. Ama metnin sonu (174b. sayfa) 'Rahatu'l-kulub'un 157a.-157b. sayfalarındaki metne bağlıdır. Bu durum 174b. sayfadaki son cumleyi 157a. sayfadaki metne çok iyi gelir: *Yigirme birinçi yahşılıq qılpanıngı halayıqqa minnat qılmağıl-kim yahşılığınğı / (157a) Haq ta'ala zaye qılmağay. Yigirmi ikinci...*

157b. sayfadaki metin ise 156a. sayfadaki metne çok uygun geliyor: *Otuz törtünçi elge / (156a) yaman saqınmağıl-kim Tengri ta'alanıng duşmanı bolmağay-sen. Otuz beşinçi...*

Görünüyor ki, başka bir eser içerisine eklenen 174a.-174b. sayfalardaki metin 'Rahatu'l-kulub'un 10. bölümüne aittir. Böylece, eserin 10. bölümünde yeniden yapmak mümkün olabilir. Ama bu bölümün başı ve önceki bölümün sonu kaybedilmiştir.

Böylece, 'Rahatu'l-kulub'un sayfaları tertibini tespit ettik. Eser el yazının aşağıdaki sayfalarından yer almış: 136b-149b, 154a-154b, 150a-153b, 155a-155b, 174a-174b, 157a-157b, 156a-156b, 158a-159b.

Bölmülerin arka arkaya gelmesi aşağıdaki tertipde geliyor:

Metin bölümleri	Elyazının asıl sayfa numarası	Elyazı fâlarının numarası	say- yeni
Önsöz.	179b-180a	136b-137a	
Çin malikinin kızı Batı sultanının oğludan sordukları.	180a-188a		
Lukman-i hakimden sordular.	188b	137a-145a	
Vahab ibnu Munfa adlı sahabenin söyledikleri.	189a-190a	145b	
Peygamber alayhissalam'ın dedikleri.	190a-190b	146a-147a	
Yemek yemek hakkında.	191a-192b	147a-147b	
	192b,197a-	148a-149b	

Arastatalisi hakimın söyledikleri.	197b,193a	149b,154a- 154b,150a
Shabe Halid Valid'in Peygamber alayhissalam'la birlikte Yaman maliklerinden biriyle konuşması hakkındaki rivayet.	193a-196b 196b,	150a-153b
Amiri Mecnun adlı sahabenin nakılları.	198a-198b 198b	153b,155a- 155b
Maşayih (Şeyh) Yahya Ma'azi Razi'den sorulan sorular.	218a-218b,	155b
[Muhammed Peygamber alayhissalam'ın söyledikleri.]	200a-200b, 199a-199b, 201a-202a	174a-174b, 157a-157b, 156a-156b, 158a-159a

'RAHATU'L-KULUB'A ESAS OLAN MENBALAR

'Rahatu'l-kulub'un düzenmesi kendine has. Onda hikayeler, peygamber alayhi-s-salamın ve maşaihlerin söyleyen ibretleri, faydalı hikmetler, mas'alalar silsilesi kalıpa düşürülen. Burada eser için hangi kaynaklardan kullanılmış diyen soru da aklımıza gelebilir. Bu soruya cevabı aşağıda görelim.

Çin melikinın kızı ile Mağrib sultanın oğlu arasında olan konuşma vakası bulunan iki hikayet vardır. Biri eserin 1. Bölümünde meşhür Adam babamızın oğulları Kabul ve Habul hakkındaki hikayettir (137a-141a. sayfeler).

İkinci hikayet ise Salih peygamberin duası ile kaye arasında vucuda gelen ve süttü le bütün kaumi doyduran ingen (dişi deve) hakkındadır (141a-144a. sayfeler).

Müslüman halklar arasında meşhür olan bu rivayetlerin kaynağı Kur'anu kerimdir. Kur'anın Maida süresinde Musa alayhisalam ve onun kavmi arasında geçen tartışma söylenirken Kabul ve Habul yaptığı işler hatırlanıyor (5:27-31). A'raf süresi(7:73,77), Hud süresi (11:64-65), Buara süresinde (26:154-157) Salih Peygamber ile o'nun kavmi arasında geçen tartışma vakası söylenirken mucuzavi deve olayını hatırlanıyor ve Allahın bu mucizevi olayını kabul etmeyen kaumi başına gönderilen belalar ibrat olarak gösteriliyor. Kur'anda hatırlanan Kabul ve Habul, Salih Peygamberin devesi hakkındaki vakalara İslam dünyasında meşhür olan tafsirlerde çok önem verilmiştir. Mesele tesevvuf etkisinde yazılmış 'Ruhu'l-bayan',

hadisler esasında yazılan İbn Kasır tafsirinde, yurttaşımız Umar Nasafîy'in 'Tafsiri Nasafîy' eseride şu kıssalar diniy edebiyatta da geçip, büyük şuhrat kazanmış. Türk edebiyatında mazkur kıssaları ilk defa Nasiruddin Rabguziy kaleme almıştır. Onun 'Kıssas-i-Rabguziy' eseride Kabul ve Habul kıssasına bağş edilen ayrı bölüm var⁵. İngen deve rivayeti ise Solih alayhis-salam kıssası bölümünde dulumiyor⁶.

Or. 8193 numaralı elyazma içerisinde 'Siracu'l-kulub' da da Solih peygamber ve deve hakkındaki kıssa getirilmiştir. Yukarıda kayd edilen yazılardan bilindiği gibi 'Rahatu'l-kulub' daki hikayetler için Kur'an ve onun tabsirleride zikir edilen ve yazma edebiyata geçib müsülman halklar edebiyatında meşhur olan hikayeler kaynak olmuştur. Tabiiki onların mezkur eserdeki variantı diğer kaynaklardaki variantlarından ma'lum derece fark edilmektedir. Eserde Rasul alayhis-salamin nasihat ve öğütlerine de büyük önem verilmiştir. Meselan, dördüncü, sekizinci, öñüncü bölümlerde hadisler esasında böyle hikayeler toplanmıştır. Bununla birlikte kitapta maşayihlar, büyük dahismanların da hikmetleri getirilmiş. Bu hususunda eser mukademesinde *Paygambarlarning maşayihlarning hikayatıdın dağı Yaman şahrınının maliki kelip Rasul alayhi salamdın sorgan suvalları... barçanı jam' qılıp bitidük...diye yazılmış.*

Eserden yer olan hikmetlerin bazıları Tevrat kitabından alınmıştır. Mesela, üçüncü bölümde Vahab ibnu Munfa adlı sahabenin öğütleri verilmiştir. Bu hikmetler sahabenin kendi dilinde teyid edilen, Tavridden alınmış: *Tavrid kitabında yigirmi söz kördim-kim bitiglig erdi.*

Beşinci bölümde yemek yemeğinin farzu sunnatları, edabları hususunda söz yürütülmüş. Bu şariy hukumlar eserde *mes'ele* deye kayd edilen (*Biliglig kişi kerek-kim bu yigirmi mes'eleni bilgey*). Böyle hukumlar tabiyki mesala kitablarına esaslanmıştır.

Kayd edilen tanıklardan anlaşılın 'Rohatu'l-kulub' Kur'anda kayd edilen ve tafsirlerde yazılın kıssalar, Rasul alayhis-salam hadisleri, maşayihlerin İslam aleminde ünlü hikayetler, doğu felsefasının tanınmış hikmetleri, Bar'iy hükümler esasında yapılan diniy, ahlaki eserdir. Eser müsülman halklar edebiyatında uzun yüzyıllar devamında oluşın ve yukarı tekamül duruma ulaşın müşterek edebi gelenekler sonucunda meydana gelmiştir. Son söz şudur: XV. Yüzyılda Mevaraunnehir ve Hurasan'da 'Rahatu'l-kulub'un türkçe şekli meşhürdi. Eserin elimizdeki kopyası arap veya fars dilinden tercüme edilmemiş, belki eserin 'Çığatay türkçesi'ndeki daha dolu kopyasından seçilerek düzenlenmiş, kısa bir şeklidir. Buna katibin *Rahatu'l-qulub kitabıdın ihtiyar qılıp bitidük* kaydı da delildir.

Eserin yazarı hakkında bir şey söylemenin imkanı yoktur. Ama yukarıdaki cümlelerin katib (bahşı) dilinden getirildiği (*ihtiyar qılıp bitidük*) metnin düzeni (işbu yani daha dolu nushaya dayanarak bu eseri düzen kişi) Mansur bahşı olduğu bilinmektedir.

AÇIKLAMA:

1. Britiş Müzesinde saklanan Or. 8193 numaralı elyazma hakkında bakınız: şerbak A. M., Oguz-name. Mahabbet-name-. Moskova, 1959. s. 115-123. Yine aynı yazar: Poztiçeskie proizvedeniya predşetvennikov Navai (po rukopisi Or. 8193, hranyaşeysya v Britanskom Muze). –Pismennie pamyatniki Vostoka. 1975. Moskova, 1982. s. 172-184, 332-341. Yine aynı yazar: Ruskopisnyy Sbornik Og. 8193 i ego znaçenie dlya izuçeniya Uzbekskoy Filologii // «Soveskaya Turkologiya» N.3. 1983. C. 72-77. Sertkaya O.F. Uygur harfleriyle yazılmış bazı manzum parçalar. II. Istanbul, 1975. Yine aynı yazar: Islami devrenin uygur harflı eserlerine toplu bir bakış. Boşum, 1977. S. 10-11. Sadıqov Q. Uygur hatıda bitilgan nadır qolyazma. // 'Adabiy meras'. 1988, 4(46). S. 59-62.
2. Radloff W. Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Balasagun. Theil I. –SPb. 1891, XCIII.
3. Elyazının başından yer alan 'Siracu'l-kulub'un birinci sayfasına 36. Numarası konulmuştur, sonraki yapraklarda aynı sıralama devam ediyor. Bundan dolayı elyazının 35 yaprağı kaybedilmiştir diyebiliriz.
4. Bakın: Sertkaya O.F. Uygur harfleriyle yazılmış bazı manzum parçalar. II. S. 11.
5. Nasiruddin Burhanuddin Rabguziy. Qısas-i Rabguziy. 1. Taşkent, 1990. S. 29-32.
6. Bu eser: S. 55-58.